

UOT 911:2; 911:52

**PİRQULU DÖVLƏT QORUĞUNUN
TƏBİİ ŞƏRAİTİ VƏ EKOLOJİ PROBLEMLƏRİ**

T.O.İBRAHİMOV, A.A.İSMAYİLOVA

Bakı Dövlət Universiteti
tahiribrahimov46@gmail.com

Məqalədə Pirqulu dövlət qoruğunun təbii şəraiti və ekoloji problemlərinə və qoruğun ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının həlli yollarına baxılmışdır.

Açar sözlər: landşaft, ekologiya, təbii dağıdıcı proseslər, sürüşmə, antropogen təsirlər, ekosistemlər.

Pirqulu dövlət qoruğu Azərbaycan hökumətinin 25 dekabr 1968-ci il tarixli qərarı ilə yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 08 dekabr tarixli 1814 sayılı sərəncamı ilə Şahdağ Milli Parkının tərkibinə daxil edilmişdir. Sahəsi 1520 hektardır, bu respublikanın ərazisinin 0,02%-nə, qoruqların ümumi ərazisinin isə 0,77-nə bərabərdir. Buradakı meşələr zəngin, füsunkar və gözəl mənzərələr yaratmaqla tanınır.

Pirqulu qoruğunun yaradılmasında məqsəd tipik dağ-meşə landşaftlarını, xüsusilə müxtəlif bitki örtüyünü, torpağın münbit qatını qorumaq, meşə örtüyü sahəsinin təbii artımını təmin etmə, qiymətli, nadir və sənaye əhəmiyyətli heyvan və quşların sayını artırmaq, elmi-tədqiqat işləri aparmaq üçün daha əlverişli şərait yaratmaq və s.-dən ibarətdir.

Pirqulu qoruğunun ərazisinin 93,9%-ni meşə sahəsi, 1,6%-ni çəmənliklər, 4,5%-ni yarpaq, uçqun, çay yatağı və yollar təşkil edir.

Qoruğun ərazisi üç ayrı-ayrı hissədən ibarətdir.

1. Araxçın sahəsi 1600-2000 m hündürlükdə və 441 ha ərazidə yerləşir. Burada Avaxıl kəndindən şimal-qərbdə yuxarı dağ-meşə yarımqurşağının, qismən də subalp çəmənliyi qurşağının landşaftı səciyyəvidir. Qart və Qırxbulaq dağlarının müxtəlif dərəcədə meyilli cənub və qərb yamaclarını əhatə edir. Meşələr Qırxbulaq çayının dərəsində və Qart dağının şimal-şərq və qərb yamaclarında yayılmışdır. Bu dağın Qırxbulaq çayına baxan yamacında geniş

uçqunlar, çayın dərəsində isə tez-tez bir-birini əvəz edən sürüşmələr qərribə mənərə yaratsa da meşə massivinin bütövlüyünü pozmuş və bitki örtüyünün zəif inkişafına səbəb olmuşdur. Qart dağının cənub-şərq yamacında sıx meşələr içərisində keçmiş yaşayış məskəninin – qədim qalaların, kənd xarabalıqlarının, qəbiristanlığın olması bu yerlərdə keçmişdə az meşə sahəsi olduğunu göstərir. Deməli, indiki meşə sahəsi son yüz – iki yüz ildə təbii yolla xeyli genişlənmişdir. [2]

2. Pirqulu sahəsi 529 hektar olub, 1000-1500 m hündürlükdə günbəzvari Pirqulu dağında yerləşir; bu sahə əsasən orta dağ-meşə yarımqurşağının, qismən də bozqırlaşmış dağ-çəmən landşaftlarının təbiəti üçün səciyyəvidir. Pirqulu dağının hündürlüyü 1483 m olub, mürəkkəb formaya malikdir. O, eləcə də orta meyilli yamaqlarla Ağsu çayına (cənub-qərbdə), onun qolları Cic (cənub-şərqdə) və Mərmərdaxar (şimal və şimal-qərbdə) çaylarına enir; yamaqların uzunluğu şimal-şərqdə və şərqdə 120-150, cənub-şərqdə 200-300, şimal və şimal-qərbdə 400-500, cənub və cənub-qərbdə 550-600 m-ə çatır. Belə bir hündürlük fərqli sahənin kiçik olmasına baxmayaraq onun iqlim, torpaq və bitki örtüyünün müxtəlifliyinə əsaslı təsir göstərir: cənub yamacın aşağı hissəsində zirvəyə nisbətən iqlim istidir və vəğətasiya dövrü 10-15 gün tez başlayır, digər tərəfdən dağın ətəklərində vələsli palıd meşələri və qəhvəyi dağ-meşə torpaqları, yuxarı hissələrində isə vələsli fıstıq meşələri və qəhvəyi dağ-meşə torpaqları, yuxarı hissələrində isə vələsli fıstıq meşələri və qonur dağ-meşə torpaqları inkişaf etmişdir. Pirqulu dağının geomorgoloji xüsusiyyətləri çox müxtəlifdir; ərazi ekzogen qüvvələrin təsiri ilə xeyli parçalanmış, yamaqlarda yarıqlar (şimalda), uçqunlar (şimal-qərbdə), sürüşmələr (cənub-şərqdə) və daş yığımları (cənubda) əmələ gəlmişdir. [9]

3. Cəngi sahəsi aşağı dağ-meşə yarımqurşağında, 800-1100 m hündürlükdə yerləşib, 551 hektar sahəyə malikdir. Ərazi əsasən Cəngi çayının hövzəsinin sol (Cəngi dağının şimal yamacı) və qismən də sağ hissəsini əhatə edir. Nisbi hündürlük müvafiq hissələrdə 400 – 500 və 200 – 250 m-ə çatır. Mezo-relyef yaxşı nəzərə çarpır, lakin sürüşmələr və uçqunlar olmadığı üçün meşələr bütün sahələri əhatə edir. [8]

Pirqulu qoruğu aşağı, orta və yuxarı 800 – 2000 m hündürlükdə dağ – meşə yarımqurşaqlarının bütün təbiət müxtəlifliklərini özündə təcəssüm etdirir. Nialdağın cənub yamacında yerləşən ərazi Qırxbulaq, Qart, Əlifdağ, Pirqulu, Cəngi və s. dağların müxtəlif istiqamətli suayırıcıları və dərələri ilə parçalanmışdır. Burada bəzən çay dərələrinin dərinliyi 500 – 600 m-ə çatır. Bu dağlar əsasən Tabaşir və üçüncü dövrlərin karbonatlı şistləri, qumdaşları və gilləri ilə örtülüdür.

Ərazinin yerləşdiyi hündürlük onun iqliminin müxtəlifliyinə, bitki örtüyünün, torpaqlarının və heyvanlar aləminin zənginliyinə əsaslı təsir göstərmişdir. Burada kifayət qədər Günəş işığı və istilik vardır. Günəşli saatların miqdarı 2000 – 2200-dən artıqdır, ümumi günəş radiasiyası isə 125–133 kkal/sm² arasında tərəddüd edir. Hündürlüyə qalxdıqca havanın orta illik temperaturu

10⁰-dən 5⁰-yə qədər azalır. Onun miqdarı Şamaxı şəhərində (750 m hündürlükdə) 11⁰-yə, Pirqulu stasionarında (1400 m hündürlükdə) isə 8⁰-yə çatır. Orta yanvar və orta iyul temperaturu isə müvafiq olaraq Şamaxıda – 0,6 və 23⁰, Pirquluda isə - 4 və 19,7-dir. Şaxtalar noyabrın əvvəlindən aprelin ortasına qədər davam edir. [cədvəl 1]

Cədvəl 1

**Pirqulu qoruğunun əsas iqlim göstəriciləri
(Şamaxı meteostansiyası)**

Göstəricilər												
	I	II	III	IV	V	VI	VII	IX	X	XI	XII	İllik
Ümumi rad, kkal/sm ² -lə	4,6	5,8	8,9	11,4	13,6	17,2	17,2	16,0	11,9	7,7	4,2	123,7
Rad.balansı kkal/sm ² -lə	-0,6	1,1	3,4	4,7	5,9	7,9	7,2	6,7	4,7	2,3	-0,2	44,0
Orta tempratur, C ⁰ ilə	-0,5	0,4	3,3	9,2	15,5	19,8	23,2	23,2	18,0	12,2	2,0	11,1
Mütləq min.tempratur, C ⁰ ilə	-19	-15	-12	-6	1	3	8	9	3	-5	-15	-19
Mütləq maks.tempratur, C ⁰ ilə	17	21	26	30	30	35	38	38	34	30	20	38
Nisbi rütubət, %-lə	81	81	82	74	68	56	50	49	65	79	80	71
Yağıntı, mm ilə	42	48	64	63	59	56	24	25	48	67	40	591
Mümkün buxar, mm ilə	22	21	32	51	77	119	170	163	94	45	25	845
Qarla örtülü günlər	11	11	9	-	-	-	-	-	-	-	9	41

Pirqulu stasionarındakı müşahidələr göstərir ki, 1961 – 1981-ci illərdə orta dağ-meşə qurşağında mütləq minimum temperatur – 24⁰-yə enmişdir. Buna baxmayaraq qaraçöhrədən başqa (yalnız meşəsiz sahələrdəki və kolluqlardakı qaraçöhrə kollarını şaxta müəyyən qədər qurutmuşdur) bütün ağac və kollar özlərini yaxşı hiss etmişlər. Yağıntının orta illik miqdarı hündürlükdən aslı olaraq 600 – 900 mm olur. Yaz və payız ayları daha yağıntılı keçir, ən quraq iyul və avqust aylarıdır. Qəribədir ki, 1961 – 1983-cü illərdəki 23 ilin 19 ilində avqustun birinci onilliyində yağışlar olmuş və 16 ilində ilk dumanlı havalər avqustun 19-22 günlərindən başlamışdır. Leysan yağışlar tez-tez təkrar olunur ki, bu da eroziya prosesinə, torpağın münbit qatlarının yuyulmasına səbəb olur, lakin meşə örtüyü yağışların bu cür mənfi təsirinin əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədir. Pirqulu qoruğu ərazisində yağıntının miqdarı, leysan yağış halları və ərazinin ümumi meyilliyi az olduğundan Zaqatala qoruğuna nisbətən sel hadisəsi az baş verir və onun şiddətli mənfi təsiri müşahidə olunmur. Burada yağıntının 25%-ni qar təşkil edir. Aşağı dağ-meşə yarımqurşağında qarlı günlərin sayı 40 – 50, qar örtüyünün qalınlığı isə 20 – 30 sm olduğu halda,

yuxarı dağ-meşə yarımqurşağında bu rəqəmlər müvafiq olaraq 100-120 günə bə 60-100-ə çatır. Bu ərazidə havanın nisbi rütubəti bütün il müddətində sərfəli həddə (50-60%) dəyişir. Qoruğun aşağı sərhədində buxarlanma ilə yağıntıların miqdarı bir-birinə təxminən bərabər olduğu halda, yuxarı sərhədində onların nisbəti 1,8-ə çatır. [4]

Böyük Qafqazın cənub – şərq hissəsində 6 iqlim tipi hakimdir ki, onun da 3 tipi qoruğun ərazisini əhatə edir. Bunlar yayı quraq keçən mülayim-isti (ərazisinin aşağı dağ-meşə yarımqurşağında), qışı quraq keçən mülayim-isti (orta və yuxarı dağ-meşə yarımqurşaqlarının şərq hissəsində) və təxminən yağıntıları bərabər paylanan mülayim-isti (orta və yuxarı dağ-meşə yarımqurşaqlarının qərb hissəsində) iqlim tiplerindən ibarətdir. Qoruğun ərazisi kifayət qədər rütubətli və meşə ilə örtülü olduğu üçün burada sıx hidroqrafiya şəbəkəsi vardır. Bu da 20-dən artıq çaylardan, yüzlərlə bulaqlardan və tək-tək kiçik göllərdən ibarətdir. Qoruğun çayları Ağsu çayı və onun Qırxbulaq, Avaxıl, Mərmərdaxar, Sis, Cəngi və s. qollarıdır. Ərazinin yaxınlığından Pirsaat çayının qolu Cənud çayı keçir.

Relyefin şaquli dəyişməsi və parçalanması, mürəkkəb iqlim şəraiti və torpaq örtüyü burada bitki örtüyünün olduqca müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Hətta 15 – 20 m² sahədə 20 – 25 ağac və kol, 60 – 70 ot bitkisi növünə rast gəlinir.

Qoruğun ərazisində çəmən bitkilərinin sayı çox az olub, 25 ha (1,6%) təşkil edir. Meşənin yuxarı sərhədində (1800 – 2000 m hündürlükdə) yüksək məhsuldar subalp çəmənləri yayılmışdır. Ardıc, qaraçöhrə kolları fonunda ətirli çiçəklərlə bəzənmiş çəmənliklər dağ yamaclarını örtür. Qoruğun ərazisində (əsasən orta dağ-meşə qurşağında) meşəaltı, seyrək meşəliklərdə boz-qırlanmış, aşağı dağ-meşə qurşağının meşəsiz sahələrində isə dağ-bozqır ot bitkiləri yaxşı inkişaf etmişdir. Belə sahələrdə ot bitkisinin yerüstü hissəsinin fitokütlesi 3 – 5 t/ha-ya (mütləq quru çəkiddə) çatır. Dağ çəmənlikləri tədricən seyrək meşəliklərlə əvəz olunur. Bu meşələr ağcaqayın, palıd, tozağac, qaraçöhrə qarışıqlı fıstıq və vələs meşələrindən ibarətdir.

Qoruğun ərazisi üçün yüksək meşəlik səciyyəvidir. Burada meşə ilə örtülü sahə 1309 ha və ya 86,1 %-ə çatır; ərazinin 7,8%-i isə seyrək meşəlikdir. [4]

Azərbaycanda yayılmış 107 ağac növünün 30-dan artığına Pirqulu qoruğunun ərazisində rast gəlinir, bunlardan sayca 11-i üstünlük təşkil edir. Meşələr, əsasən iberiya və şərq palıdından, şərq fıstığından və Qafqaz vələsindən əmələ gəlmişdir. Bunlar həm təmiz, həm də qarışıq meşələr təşkil edir. Bu meşələrdə qarışıq halda göyrüş, ağcaqayın, qaraçöhrə, ağ ağcaqayın, söyüd, qoz, gilə, alma, armud və s. ağaclar, dəmirqara, əzgil, yemişan, böyürtkən, itburnu, zirinc və kol bitkiləri yayılmışdır.

Sahəcə birinci yeri vələs (476 ha və ya 36,4%), ikinci yeri palıd (458 ha və ya 34,0%), üçüncü yeri isə fıstıq (321 ha və ya 24,5%) meşələri tutur. Nisbətən təmiz ağcaqayın (43 ha və ya 0,07 %) meşələrində təsadüf edilir. Cəngi meşəsində 1910-cu ildə salınmış 0,3 ha adi şam meşəliyi vardır.

Bu meşələr orta və yüksək sıxlığı (0,65 – 0,80) və bonitetlidir (II -III). Əsas meşə sahələri yüksək məhsuldarlığa malikdir. Qoruğun meşələrinin illik orta artımı 3060 m³ və ya 2,2 m³/ ha təşkil edir. Pirqulu stasionarında aparılan elmi-tədqiqat işlərinin nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, palıd meşələrinin fitokütləsi orta dağ-meşə qurşağında aşağı dağ-meşə qurşağına nisbətən 134 t/ ha (mütləq quru çəkiddə) çoxdur. Yuxarı və orta dağ-meşə qurşaqlarının fıstıq meşələrinin kütləsi arasındakı fərq isə çox azdır (21 t\ ha). Ən çox fitokütlə vələs (377 t/ha), ən az isə göyrüş (183 t/ha) meşələrində müəyyən edilmişdir. Palıd və fıstıq meşələri bu cəhətdən orta mövqə tutur. Fitokütlənin 18%-dən (vələs) 25 %-ə (göyrüş) qədərini kök sistemi təşkil edir. Bu meşələrdə illik ümumi artım 7,8 – 10,3, həqiqi artım isə 3,6 – 4,9 t/ha arasında tərəddüd edir [5].

Cədvəl 2

Pirqulu qoruğunda meşə ilə örtülü ərazinin ağac cinsləri üzrə sahəsi və əsas taksasiya göstəriciləri (H.Əliyev və b. 1993)

Meşələr	Sahəsi		Orta yaş, il	Orta bonitet	Orta sıxlıq	Oduncaq ehtiyatı		İllik orta artım	
	ha ilə	%-lə				Ümumi sahədə, min m ³ ilə	1 ha-da, m ³ ilə	Ümumi sahədə, min m ³	1 ha-da, m ³ ilə
Vələs	476	36,4	70	III,1	0,66	60,5	127	1,21	2,54
Palıd	458	34,0	70	III,5	0,65	56,4	123	0,81	1,77
Fısdıq	321	24,5	65	III,0	0,71	59,2	184	0,93	2,90
Ağcaqayın	43	4,1	60	II,4	0,71	5,1	119	0,09	2,09
Göyrüş	11	0,8	50	III,0	0,80	1,1	100	0,02	1,82
Cəmi (Orta)	1309	100	63	III,0	0,71	182,3	131	3,06	2,22

Tozağacı 1000-2200 m hündürlüyü olan ərazidə əsasən vələs, qismən də fısdıq meşələrinin çay yatağı hissələrində inkişaf edir. Çöl ağcaqayını orta dağ-meşə, sivri yarpaq ağcaqayın isə yuxarı dağ-meşə qurşaqlarında yaxşı inkişaf edir.

Pirqulu qoruğunda Azərbaycan meşələrinin bir sıra qiymətli ağac növləri inkişaf edir. Floramızın həmin nümunələrindən biri meyvəli qaraçöhrədir, bu ağac meşələrimizin həmişəyaşıl nümunələrindəndir. Azərbaycanda qaraçöhrə ilə qarışıq olan meşələrin ən geniş sahəsi (800 hektar) buradadır. 1300-2000 m hündürlükdə şimal və şərq yamaclarda fısdıq və qismən də vələs meşələri altında, 900-1400 m hündürlükdə isə cənub, şərq və qərb yamaclarda palıd meşələri altında inkişaf edir. Qaraçöhrə bəzi yerlərdə ikinci yarus (orta dağ-meşə qurşağında) əmələ gətirir, bəzi yerlərdə isə kol formasında olur (bütün qurşaqlarda). Kol formasında ona, hətta dağ çəmən-meşə (1900-2000) qurşağında və aşağı dağ-meşə yarımqurşağının palıd meşəsində (800-900) də rast gəlinir. Yüksək məhsuldar qaraçöhrə ağacları Pirqulu massivində və Çənüd çayının dərəsində saxlanılmışdır, onlar meşənin tərkibinin 20-50%-ni təşkil edir. Burada hər hektarda 100-140 qaraçöhrə ağacı var (11).

Qoruğun əsas məqsədlərindən biri də buradakı qaraçöhrə ağaclarının qorunması və onun təbii bərpası üçün tam şərait yaratmaqdır. Bu nadir ağac keçmişdə meşələr şəklində inkişaf etmişdir. Keçən əsrə qədər Pirsaat çayı ilə Altıağac kəndi arasındakı sahələrdə müxtəlif ağaclarla yanaşı, qaraçöhrə meşəliyi də geniş yayılmışdır. Qaraçöhrə meşələrinin və nəhəng ağacların izi indi də qalır. Avaxıl kəndinin yaxınlığında Ağsu çayının dərəsində sıx qaraçöhrə kolları, 50-60 il bundan əvvəl kəsilmiş və öz formasını itirməmiş 60-70 santimetr diametrində qaraçöhrə ağacının kötöklərinə hələ də rast gəlinir. Buna əsasən əlaqədar təşkilatlar qaraçöhrənin qorunması və çoxaldılması haqqında lazımi tədbirlər görməlidirlər.

Böyük Qafqazın cənub yamacının cənub-şərq hissəsində meşələrin və ayrı-ayrı ağac cinslərinin yayılmasında qərbdən şərqə doğru müəyyən qanunauyğunluqlara rast gəlinir. Bununla əlaqədar olaraq, xüsusilə meşənin yuxarı sərhədinin aşağı enməsi, fisdıq meşələrinin vələs və palıd meşələri ilə əvəz olunması, meşələrin məhsuldarlığının azalması daha səciyyəvidir. Bu dəyişikliklər isə həmin istiqamətdə rütubətin azalması ilə əlaqədardır. Qoruq təşkil edilənə qədər bu ərazidə meşələr ciddi qorunmamış, xeyli hissəsi qırılmışdır. Ona görə də ərazinin vələs meşələrinin 394, palıd meşələrinin 101, fisdıq meşəsinin isə 70 hektarı kökdən bitmədir.

Quş və heyvanların sayı və sıxlığı qoruq ərazisində çox deyildir. 1990-cı ilin payızında müəyyən edilmişdir ki, ərazidə 70-ə qədər çöl donuzu, 42 cüyür, 4 köpgər, 16 qonur ayı vardır. Cüyür və qırqovulun sayı onların optimal normasından xeyli azdır. Qoruğun əməkdaşları digər landşaft komponentləri kimi qiymətli heyvanların qorunmasına və artırılmasına da xüsusi qayğı göstərməlidirlər.

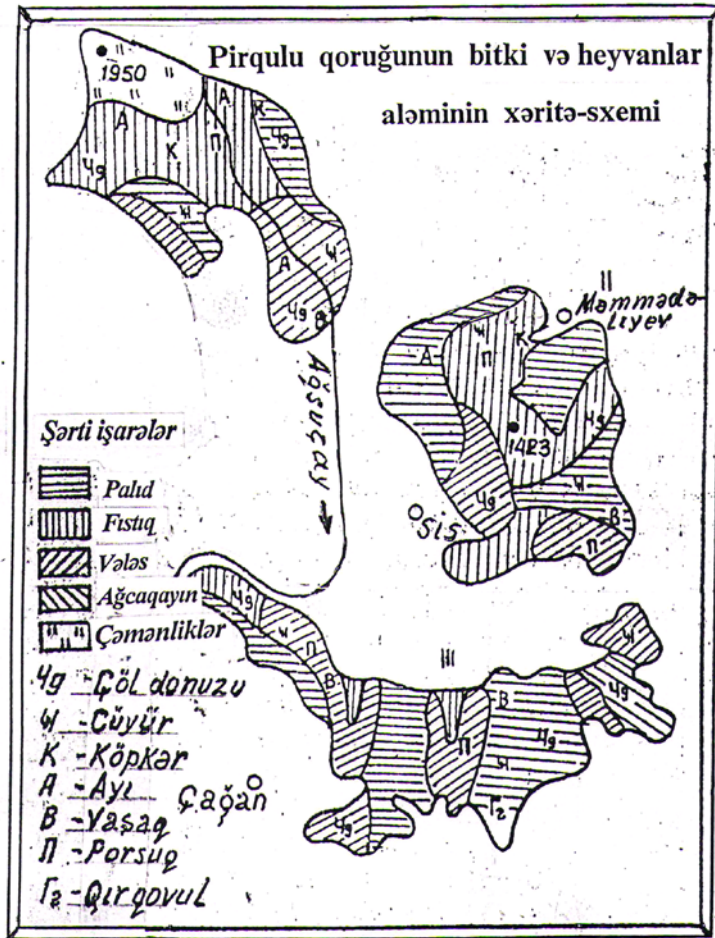
Pirqulu dövlət qoruğunda Qırmızı kitablara adı düşən heyvanlardan qonur ayı, köpgər, quşlardan turac, berkut, çöl qartalı və s. qorunur.

Azərbaycan təbiətinin canlı incilərindən biri də cüyürdür. O, Avropanın xeyli hissəsində, Asiyanın qərbində, Qafqazda, Orta Asiyada, cənubi Sibirin dağlarında, Monqolustanda, Uzaq Şərqdə məskunlaşmışdır. Vaxtilə Azərbaycan ərazisində olan bütün meşələrdə və kolluqlarda bu heyvana rast gəlinirdi. Hətta Kür çayının sahilindəki meşələrdə də geniş yayılmışdı. İndi Kür-Araz ovalığında cüyürün kökü çoxdan kəsilmişdir. Hazırda yalnız B.Qafqaz, K.Qafqaz və Lənkəran dağlarındakı meşələrdə cüyürə rast gəlinir.

Mürəkkəb ekoloji şərait-dağlıq relyef, hündürlük istiqamətində dəyişən iqlim amilləri, müxtəlif bitki örtüyü və dağ süxurları qoruğun ərazisində şaquli qanunauyğunluğa tabe olan müxtəlif torpaq tiplərinin əmələ gəlməsinə şərait yaratmışdır. Burada əsasən dağ-çəmən (sıx-çimli və becərilən yarım tiplər), dağ çəmən-meşə, qonur dağ-meşə (tipik, karbonat-qalıqlı, çəmənləşmiş və bozqırılmış yarım tiplər), çürüntülü-karbonatlı dağ-meşə (tipik, tünd rəngli və bozqırılmış yarım tiplər), qəhvəyi dağ-meşə (tipik, karbonatlı, bozqırılmış yarım tipləri) və s. torpaq tipləri yayılmışdır. Bütün torpaq tip və yarım tipləri fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərinə görə bir sıra oxşar və fərqli əlamətlərə malikdir, bu-

nunla da onlar ərazinin bitki örtüyünə və su balansına xeyli müxtəlif təsir göstərir.

Qonur dağ-meşə torpaqlarında ən çox fıstıq və vələs meşələri, çürüntülü-karbonatlı dağ-meşə torpaqlarında əsasən fıstıq və vələs, qismən də palıd meşələri, qəhvəyi dağ-meşə torpaqlarında palıd və vələs meşələri daha çox inkişaf etmişdir. Yuxarı dağ-meşə yarımqrşağında Araçqın sahəsində qonur dağ-meşə torpaqları, orta dağ-meşə yarımqrşağının Pirqulu sahəsində qonur dağ-meşə və çürüntülü-karbonatlı dağ-meşə torpaqları, aşağı dağ-meşə yarımqrşağının Cəngi sahəsində isə çürüntülü-karbonatlı dağ-meşə torpaqları daha çox yayılmışdır. Deməli, qoruğun ərazisində meşə örtüyü kimi, torpaq tiplərinin də şaquli yayılması aydın görünür. Qeyd edilən bütün torpaq tip və yarım tipləri orta və yüksək meşəbitirmə xüsusiyyətinə malikdir.

Respublika əhəmiyyətli Şamaxı meşələrinin mühafizəsi üçün mövcud qoruq sahəsi çox azdır. Buradakı meşələrin vəziyyəti və yerləşdiyi mövqe onun müəyyən hissəsini qoruq sahəsinə çevirmək zəruriyyətini yaratmışdır. Hazırda Cənud çayının hövzəsindəki və Əlifdağdakı meşələrin Ağsu və Pirsaat çaylarının hövzəsindəki bir sıra kolluqların, dağ-çəmən qurşağının meşələrin

yuxarı sərhədinə yaxın hissəsinin, Qırxbulaq ətrafının, qoruğun üç əlahiddə sahələri arasındakı meşə sahələrinin qoruğa verilməsi mühüm tədbir olardı. Bu meşələrin qoruğa çevrilməsinin bir sıra aşağıdakı zəruri səbəbləri mövcuddur: Pirsaat çayı hövzəsində Şamaxı meşə təsərrüfatının 1067 hektar meşə sahəsi var. Bu meşələrin ətrafında Dəmirçi, Ərçiman, Talışnuru, Qonaqkənd və s. kəndlər yerləşir. Həmin kəndlərin əhalisi meşələrə çox ciddi zərər vurur. Meşə təsərrüfatı, xüsusilə də keçmiş kolxozlar Pirsaat meşələrinin qorunmasına lazımi qayğı göstərməmişdir. Son zamanlar bu meşəyə ilin bütün vaxtlarında müxtəlif yerlərdən əhalinin və turistlərin kütləvi gəlməsi meşənin sakitliyini pozmuşdur. Bu, heyvanların azalmasına, bitkilərin məhv olmasına, atılmış tullantılarla meşənin çirklənməsinə, torpağın həddən artıq tapdalanmasına və ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olur. Belə vəziyyət ölkəmizin böyük elmi müəssisələrindən biri sayılan Şamaxı astrofizika rəsədxanası üçün əlverişli olmayan astroiklim yaradır. Bu meşələrin B.Qafqazın cənub-şərq hissəsinin meşəsiz yamaclarının, Qobustanın sərhədlərində son meşə sahəsi olması da onların tam qorunması zəruriyyətini artırır.

Ağsu çayı dərəsindəki meşə sahələrinə nisbətən Pirsaat çayı hövzəsindəki meşələrin ərazisi qış aylarında isti keçir, qar örtüyünün qalınlığı, qarlı və dumanlı günlərin sayı xeyli az olur. Bununla əlaqədar payız və qış aylarında rayonun başqa ərazilərindən buraya çoxlu heyvan və quşlar miqrasiya edir. Ərazi isə qorunmadığından onlar qanunsuz olaraq ovlanır və məhv edilir. Bu ərazi çoxdan qoruq sahəsinə çevrilməli idi!

Qoruğun ərazisi bir-birindən xeyli aralıda yerləşən 3 hissədən ibarətdir. Bu hissələrin ən böyüyü 551 hektardır. Belə kiçik ərazilər heyvanların ciddi mühafizəsi üçün kifayət deyildir. Gün ərzində yem ardınca qaban 30-35 km, cüyür 15-20 km yol gedərək bəzən qoruqdan kənar sahəyə çıxırlar ki, bu da onlar üçün təhlükə törədir. Qoruğun hissələri arasındakı ərazilər isə qorunmayan sahələrdir. Heyvanlar həmin sahəyə keçdikdə bəzən yerli əhali tərəfindən ovlanır. Qoruğa birləşdirilməsi zəruri sayılan və Şamaxı meşə təsərrüfatının 25-35-ci meşə kvartallarını əhatə edən Əlifdağ meşə sahəsi qiymətli və nadir fauna və flora ilə zəngindir. Bu sahədə adları Qırmızı kitablara düşmüş qonur ayı, qarapaça və s. heyvanlar daha çox məskunlaşmışdır. Burada onların lazımlıca qorunmaması bu cür qiymətli növlərin atrib qonşu sahələrə keçməsinə mane olur, hətta ərazinin özündə belə sayca azalır. Qoruğun ayrı-ayrı hissələrini birləşdirmək məqsədilə onların arasında yerləşən əraziləri də qoruğa çevirmək zəruridir. Bu 800-2200 m hündürlükdə şaquli istiqamətdə geniş əraziləri tam qorumağa imkan verərdi.

Qoruğun yay otlaqlarının sərhədində yerləşən Qırxbulaq sahəsinin qorunması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Burada onlarla durna gözlü dağ çeşməsinin yerləşdiyi əraziyə nəzarət edilmədiyindən, həddindən artıq otarıldığından, ətrafi köç yerinə və heyvan yatağına çevrildiyindən ərazinin təbii halı pozulmuş, meşələri məhv edilmiş, ot bitkiləri xeyli azalmış, torpaq örtüyünün şiddətli eroziyaya uğramasına şərait yaranmış, güclü sürüşmələrin baş verməsinə səbəb

olmuş, bulaq sularının bakterioloji və gigiyena təmizliyi pozulmuşdur. Nəticədə bulaqların suyu azalmağa və çirklənməyə başlamış, sürüşmələr isə bulağın “azmasına” və su kəmərlərinin dağılmasına səbəb olmuşdur. Bunların qarşısını almaq üçün dağ meşə-çəmən qurşağında və onun sərhədində yerləşən Qırxbulaq ərazisini də qoruğa çevirmək lazımdır.

Qoruğun fəaliyyətini daha da yaxşılaşdırmaq üçün orada idarə və muzey binası tikdirmək, dağ-meşə, dağ-çəmən və dağ-bozqır landşaft komplekslərini əksətdirən zəngin muzey yaratmaq, qoruğun Pirqulu sahəsində zəngin dağ-meşə dendrologiya bağı salmaq mühüm tədbirlərdəndir.

Təbiət gözəlliyinin rəngarəngliyi, bitki və heyvanlar aləminin zənginliyi həmişə əhalinin diqqətini buraya cəlb edir. Bütün ili istər isti yay, istərsə də şaxtalı, qarlı qış günlərində Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərindən (Bakı, Sumqayıt, Şamaxı, Ağsu, Göyçay, Kürdəmir və s.) kəndlərindən turistlər və alimlər, fəhlələr, tələbələr və məktəblilər, təqaüdcülər və uşaqlar tez-tez buraya gəlirlər. Onlar meşələrin füsunkar yerlərində, durna gözlü bulaqların üstündə, yalçın qayaların altında, cüyür və qırqovulların qonşuluğunda, yaşıl örpəkli dağ çəmənlərinin, ağ örpəkli qar örtüyünün üzərində istirahət edir, sağlamlıqlarını bərpa edib, gümrah əhvali-ruhiyyə və yeni qüvvə ilə işə qayıdırlar. Şamaxı rayonunda da yerləşməsi nəzərdə tutulan Milli Park hissəsi əhalinin istirahətini, turizmi, təbiətin mühafizəsini və qoruğun qoruyub saxlamaq rejimini daha da yaxşılaşdırmağa geniş imkan verəcəkdir. Buradakı Pirqulu qoruğu, Uludüzü dövlət ovçuluq təsərrüfatı, qorunan bir sıra təbiət abidələri, yaradılması planlaşdırılan milli park hissəsi Şamaxı rayonunun, Ağsu və Pirsaat çayları hövzəsinin təbiət kompleksinin və təbii sərvətlərinin qorunmasında, habelə səmərəli istifadə edilməsində mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Budaqov B.Ə. Azərbaycan SSR-in təbii landşaftları və onların qorunması. Bakı: Elm, 1974, 71 c.
2. Budaqov B.Ə. Təbiəti qoruyaq. Bakı: Elm, 1977, 73 s.
3. Daşdiziyev R.H. Landşaftın ekologiyası. Bakı: MBM, 2010, 140 s.
4. Əliyev H.Ə, Həsənov X.N. Təbiətin keşiyində. Bakı: Maarif, 1993, 312 s.
5. Əliyev H.Ə, Həsənov X.N. Təbiətin yaşıl libası. Bakı: Gənclik, 1988, 174 s.
6. Əsədov K.S., İbrahimov T.O. Azərbaycanın Milli Parkları, Bakı: Elm və təhsil, 2013, 336 s.
7. Əsgərov Ə.A. Təbiətin mühafizəsi. Bakı: Maarif, 1983, 205 s.
8. Göyçaylı Ş.Y. Coğrafi ekologiyasının əsasları. Bakı, 2010, 406 s.
9. İbrahimov T.O. Azərbaycan qoruqları. Bakı: BDU, 2008, 155 s.
10. İbrahimov T.O. Azərbaycan qoruqlarının ekoloji problemləri. I hissə. Bakı: Mars-Print, 2011, 255 s.
11. İbrahimov T.O. Landşaftı qoruyaq. Bakı: Mars Print, 2003, 173 s.
12. Məmmədov Q.Ş, Xəlilov M.Y. Azərbaycan meşələri. Bakı: Elm, 2002, 472 s.

**ПРИРОДНЫЕ УСЛОВИЯ И ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
ПИРКУЛИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ЗАПОВЕДНИКА**

Т.О.ИБРАГИМОВ, А.А.ИСМАИЛОВА

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются экологические проблемы современных ландшафтов Пиркулинского заповедника. В статье даются рекомендации по улучшению экологического состояния данного заповедника.

Ключевые слова: ландшафт, экология, природные разрушительные процессы, оползни, антропогенные воздействия, экосистемы

**NATURAL CONDITIONS AND ENVIRONMENTAL PROBLEMS
OF PIRGULU STATE RESERVE**

T.O.IBRAHIMOV, A.A.ISMAYILOVA

SUMMARY

This article discusses the environmental problems of modern landscapes of Pirculu reserve. Some natural processes and anthropogenic effects influence to ecological conditions of the reserve. The article provides recommendations to improve the ecological status of this reserve.

Key words: landscape, ecology, natural destructive processes, landslip, anthropogenic impact, ecosystem.

Redaksiyaya daxil oldu: 08.10.2014-cü il.

Çapa imzalandı: 05.11.2014-cü il.